

תיאוריה ופרקטיקה של ה"דואנדה"¹

מספרדית: מנדי זאיאנץ (יהל אור)

•—————•

אִי־אֵז התרוממה לפתע לה־יִנְיִיה־לֹס־פִּינֵס באחת כאחוזת־
טִירֹרֶף, רועדת ותזזיתית כאלמנה ימִי־בִינְיִימִית, ולגמה מלוא־הלוג כוס
ענקית של רוח לֹהֶטֶת. היא החלה לשיר בגרון חרוך, בקול־לא־קול,
בקול חסר נשימה או נוכחות וצבע... אבל עם דואנדה. ואיך שהיא
שרה! קולה לא שיחק עוד תפקיד, קולה היה שטף של דם, כלי רווי
בכאב ובכנות, פתוח ככפ־יד של עשר אצבעות.

•—————•

"תיאוריה ופרקטיקה של הדואנדה" הוא שמה של הרצאה מפורסמת שנשא המשורר והמחזאי פדריקו גרסיה לורקה בבואנוס איירס בשנת 1933 (ובהמשך אותה שנה גם בהוואנה בירת קובה). בהרצאתו הוא חושף את המשנה האסתטית העומדת בבסיס תפיסתו באשר להליך היווצרותה של היצירה האמנותית. במרכז ההרצאה עומדת הקביעה כי התנאים ליצירת אמנות טובה תלויים בשלושה דברים: (1) הכרה בגבולות היכולת של ההיגיון. (2) הרגשת שמץ מן המוות ומן האפסיות האנושית. (3) הזדהות עמוקה עם השורשים התרבותיים וההיסטוריים של אומה או תנועה מסוימת, העומדים בבסיס היצירה. ה"דואנדה" — שבדמותו החיצונית מצטייר כמין שדון קטן אך בעל־מרץ ותעוזה — מייצג בתרבות האנדלוסית (לורקה הוא איש אנדלוסיה בכל רמ"ח איבריו) את הרוח החיה שעומדת בבסיס האמנות האנדלוסית בה' הידיעה — הפלמנקו — אך גם בבסיס מלחמות השוורים, ובעצם בליבת כל אחת מן האמנויות. אמנויות אלו נושאות את האמן אל מחוץ לגבולות הזמן, משעבדות אותו ליופיו, דורשות את מלוא־ריכוזו, ובכך בהכרח מפגישות אותו עם חווית המוות, עם מה שמעבר לממד העכשווי, עם החסד הייחודי של

1 "דואנדה" הוא שדון או גמד בעל תכונות מיסטיות מן הפולקלור האיברי. הדואנדה חופף לרוב לדמות האֵלֶף/גובלין של המיתולוגיה הקלטית. מקובל להניח כי הם נוצרו במקביל.

ה"דואנדה". כל אמנות טובה מוכרחה להיווצר כתוצאה ממפגש עם הממד האחר הזה; ואילו אמנות נטולת "דואנדה", תיצור בהכרח דבר-מה חיצוני ונטול עומק פנימי, תוצר כמו-אמנותי המסתכם במשחקים של צורה ומרקם אך עומד חסר לחלוחית. ה"דואנדה", שינק לורקה משחר ילדותו מזמרי הפלמנקו באנדלוסיה, יוצק לכל דבר את היסוד ההיולי, את תמצית החיים, והוא חיוני בכל יצירה. הרצאה זו תורגמה לראשונה לעברית על ידי רנה ליטוין וראתה אור ב-1989 במסגרת סדרת "טעמים" של ספרית פועלים.

מ"ז

בין 1918 – עת נרשמתי ללימודים במעון הסטודנטים של מדריד, ל-1928 – עת עזבתי את המעון לאחר השלמת לימודי בפילוסופיה ובספרות, נאלצתי לשמוע באולם המעוון של המתחם – אליו נהרה באותן שנים האריסטוקרטיה הספרדית הישנה במטרה להשליך מעליה את תדמית קלת-הדעת החולמת על חופי צרפת – כאלף הרצאות. בשאיפתי הנואשת לאוויר ולשמש השתעממתי במידה כה גדולה עד שכאשר עזבתי את המקום הרגשתי כמי שמכוסה בשכבה דקה וקלה של אפר העומד בכל-עת לעוף ולהתפורר.

לא. לא הייתי רוצה שאולם ההרצאות המפואר הזה יהיה נשלט בידי זבוב השעמום והשממה, זה השוזר את המוח בחוטים של שינה ודוקר את שמורות עיני השומעים בחדרי מחטים...

לכן, באופן פשוט, מתוך הבהרה שבעת השמעת קולי הפואטי אינני משתמש במילים בוהקות או בטכניקות משוננות של חידוד ואירור, אנסה ללמדכם פרק על הרוח המסתורית של ספרד הכאובה.

כל הנמצא בתחומי "עור השור"², המשתרע בין הנהרות חוקאר, גואדלֶּטָה, סיל ופיסואַרְגָּה, ודאי שמע יותר מפעם את הקביעה: "לאדם זה יש בשפע מן הדואנדה"; מנואל טורס,³ האמן האנדלוסי הנודע, נהג לומר למי ששר: "יש לך קול, יש לך סגנון, אך לעולם לא תצליח כי אין לך "דואנדה"..."

בכל תחומי אנדלוסיה, מסלע חָאָן ועד לקונכייה של קָדִיס, אנשים מדברים על הדואנדה ומזהים אותו בכל דבר שנוצר באמצעות אינסטינקט מעשי. הזמר הנפלא אל לְבֵרִיחֶנו, יוצר La Debla, נהג לומר: "בימים שבהם אני שר עם דואנדה אין איש שיוכל לגבור עלי"; הרקדנית הצועניה "לָה מְלָנָה" הפטירה יום-אחד, כששמעה את בריילובסקי מנגן יצירה של באך, "האח, יש בזה דואנדה!". ואילו ברהמס, גלוק ודריוס מיו הפילו עליה

2 "עור השור": כך כינה הגיאוגרף היווני הקדום סטראבון את צורת חצי האי האיברי.

3 מנואל טורס (או טורה) היה זמר פלמנקו דגול ממוצא צועני, יליד חרס דה לה פרונטרה אשר באנדלוסיה.

שיממון; מנואל טורס, האדם עם הכי הרבה תרבות בדם שהכרתי מעודי, אמר, כששמע את מנואל-דה-פאיה⁴ בכבודו ובעצמו מנגן את ה-"Nocturno del Generalife" ("לילות בגני ספרד") שלו, את המשפט המופלא הבא: "כל מה שיש בו קול אפל – יש בו דואנדה". ואין אמת גדולה מזו.

הקולות האפלים המסתוריים הללו הם השורשים המפכים בביצה הטובענית שכולנו מכירים, שכולנו נהנים להתכחש אליה, אך שממנה מגיעים החומרים החיוניים לאמנות. "קולות אפלים", אמר האיש המפורסם בספרד, וכיוון בכך גם למילותיו של גתה, שהגדיר את הדואנדה בהתייחסו ליצירותיו של פגאניני כ"כוח מסתורי שכולם מרגישים, ואין פילוסוף שיסביר אותו".

הדואנדה הוא אפוא חוש ולא יצירה, בעירה פנימית ולא מחשבה. שמעתי כנר קשיש שאמר: "הדואנדה לא נמצא בגרון. הדואנדה מטפס ועולה מבפנים, מכפות הרגליים". כלומר: אין זה עניין של חינוך והשכלה, כי אם ביטוי של תנועה חיה. כלומר: דבר-מה שטבוע בדם. כלומר, תוצר של תרבות עתיקה ומושרשת שמייחדת לעצמה סגנון בשעת פעולה.

ה"כוח המסתורי שכולם מרגישים ואין פילוסוף שיסביר אותו" הוא אפוא סוג של תחושה מרוממת, משהו מרוח הפסגות – אותה הרוח ששבתה את ליבו של ניטשה ושהיה ניטשה תר אחר ביטוייה על מרומי גשר ריאלטו או במוזיקה של ז'ורז' ביזה מבלי למוצאן, ומבלי לדעת שהרוח שהוא מחפש כבר פסחה ממחוזות היוונים הקדומים ועברה אל הרקדניות של קִדִּים או אל הזעקה הדיוניסית הבוקעת משירת הסְגִירִיָּה⁵ של סילוריו.⁶ חשוב להבהיר: אין לבלבל ולקשר את הדואנדה עם שדון הספקנות התיאולוגי, זה שגרם על פי האגדה למרטין לותר להשליך עליו בחמת-זעם את קסת הדיו, או עם דמות ה"שטן" הקתולית החבלנית והלא-חכמה שמתחזה ליצורים נאלחים כדי להיכנס למנזרים, או עם הקוף המדבר שיש לנושא הכלים החכמולוג של סרוואנטס ב"קומדיית הקנאה" שלו או ב"ערבות אנדלוסיה"...

לא. הדואנדה שאני מדבר עליו, האפל והמפותל, הוא צאצא לאותו הדמיון האציל של סוקרטס שעזבו ביום שבו שתה מכוס התרעלה, או לשדון המתעתע של דקארט, קטנטן כמו שקד אך מנקר ברוב עוז, שבשובעו מתורת העיגולים והריבועים סחב אותו בין תעלות העיר כדי להאזין לשירת המלחים...

כל אדם – או כל אמן, לפי ניטשה – המבקש להעלות שלב בסולם השכלול העצמי, מוכרח לעשות זאת באמצעות מאבק מסוים בדואנדה. לא ב'מלאך' ולא ב'מוזה' כפי שרגילים לומר, אלא בדואנדה. ההבחנה הזו חיונית להבנת שורשי היצירה האמנותית.

4 מְנוּאֵל דֶּה פֶּאִיָּה אֵי מֵתִיאוֹ (1876-1946) – מלחין ופסנתרן ספרדי נודע. בין 1921 ו-1939 הוא חי בגרנדה, עירו של לורקה, ובין השניים נרקמו קשרים הדוקים.

5 סגִירִיָּה היא אחד מסוגי מוזיקת הפלמנקו, השייך לסוגת ה"קִנְטָה חוֹנְדוֹ" (השיר העמוק) שהיתה קרובה במיוחד ללבו של לורקה ועל שמה הוא אף קרא לאחד מספרי השירה המרכזיים שלו.

6 סילוריו פרנקונטי (1831-1889), זמר פלמנקו ממוצא איטלקי, יליד סויליה.

מלאכים מנחים או מעניקים שכר כמלאך רפאל, מגינים ומצילים כמלאך מיכאל, ומונעים מכאוב כגבריאֵל.

המלאך מסנוור. הוא מקנן ומעופף מעל ראש האדם, מְזֶה עליו מחינו, והאדם, בלי שום מאמץ, מוצא עצמו שופע מיצירת המלאך, או מריקודו או מרוח-חסדו. מלאכים מסויימים, כמו המלאך הנמצא על דרך דמשק⁷ או השוכן על המרפסות בבתי אסיוז⁸ או זה השומר את צעדיו של היינריך סוֹסָה⁹ – מצווים, ואין דרך להתנגד לציווייהם מכיוון שהם סוככים בכנפי הפלדה שלהם ומניעים את האדם לפעולה.

המוזה מכתובה ונושבת. יש שהמוזה משפיעה אך מעט מכיוון שהיא כבר כה עייפה וערטילאית (אני עצמי ראיתי פעמיים), עד שלביה פועם רק בחצי דופק... משוררי המוזות שומעים קולות-פנימיים ואינם יודעים מהיכן הם מגיעים, אך זו פעולתה של המוזה המשפיעה בהם ואשר לפעמים גם מכלה אותם, כמו במקרה של גיום אפולינר – משורר נפלא שנהרס על-ידי המוזה הקטלנית שליוותה אותו (ואשר צוירה לצידו על ידי הצייר המחונן אנרי רוסו).¹⁰

המוזה מגרה את האינטלקט ומביאה אל האדם נופים רחבים של שדרות ועמודים ואת ריחם המשכר של זרי-הדפנה. אלא שהאינטלקט הוא לפעמים אויב לשירה, משום שהוא מגביל יותר מדי, משום שהוא מעלה את האדם להיכלי עדינות ושעבוד אריסטוקרטיים – מקום שבו הוא שוכח שהוא עשוי להיאכל בקרוב על-ידי תולעים או שעלול פתאום ליפול על ראשו לובסטר קטלני; דברים אשר כנגדם אין המוזות המקננות בעציצי הוורדים או בזוגיות המעוצבות יכולות לעשות דבר.

המלאך והמוזה באים מבחוץ. המלאך זורה אור והמוזות יוצקות צורה (הסידוס¹¹ למד אותה מהן). לא כן הדואנדה שזקוק להתעוררות מיוחדת ואשר יש למשותו בכוח ממשכנות הדם האחרונים של האדם.

ובכן: דחה את המלאך, בעט במוזה ושכח את מרקם הכינורות העולה משירת המאה השמונה-עשרה, ואת ברק הטלסקופ הדמיוני הגדול שבין עדשותיו שוכנת, חולנית ועצלה, המוזה המותשת מרוב הגבלה.

המלחמה האמיתית היא בדואנדה!

הדרכים לחיפוש האל ידועות פחות או יותר. החל בדרכו הנוקשה של הנזיר המתבודד ועד לדרכו העדינה של המיסטיקן, בין במגדל כמו של טֶרֶסָה הקדושה¹²

7 לורקה מרמז לאפיזודה ברית החדשה בדבר ההתגלות שזכה לה שאול-פאולוס בדרכו מירושלים לדמשק.

8 לורקה מרמז להתגלות שזכה לה פרנסיסקוס הקדוש מאסיוז, מייסד המנזר הפרנסיסקני.

9 היינריך סוֹסָה, המוכר גם כהנרי סוסו וכן בכינוי "אֶמָאָדוס" היה נזיר דומיניקני, מיסטיקן ותיאולוג גרמני חשוב בן המאה ה-14.

10 אנרי רוסו (1844-1910), צייר צרפתי פוסט-אימפרסיוניסט, מחלוצי סגנון "הציור הנאיבי".

11 הסידוס היה משורר אָפִי מוקדם, בן המאה השמינית לפנה"ס. שני האפוסים הגדולים שלו הם "התאוגוניה" ו"עבודות וימים".

12 טֶרֶסָה מַאָוִילָה (1515-1582), נזירה, מיסטיקאית וקדושה של הכנסייה הקתולית, הקדושה הפטרונית של ספרד. ידועה בשל ספרה התיאולוגי "המצודה הפנימית", יצירת מופת של הכתיבה המיסטית הספרדית, שבו היא מנחה את האדם בנתיבי ההתפתחות הרוחנית המושגת באמצעות עבודה אלוהית ותפילה.

ובין בשלוש הדרכים של סן חואן דה לה קרוס.¹³ ואף שלעיתים אנו זועקים במילותיו של ישעיהו: "אכן אתה אל מסתתר", הרי בסופו של דבר שולח האל את סימני אִישׁוֹ לאלה הקוראים לו.

לחיפוש הדואנדה, לעומת זאת, אין הוראות ברורות. אין אנו יודעים אלא שהדואנדה בוער בדם כזכוכית הלוהטת בעפר, שהוא מרוקן, שהוא מתיש ומואס בכל הגבולות הגיאומטריים שנלמדו והופנמו, שהוא מביא לשינוי הסגנון, שהוא גורם לפרנססיסקו דה גויה – המאסטר הגדול של כל האפור, הוורוד והכסוף באמנות האנגלית המשובחת ביותר – לגחון לפתע על ברכיו ואגרופיו ולעבור לצבוע בשחור; שהוא מוציא את וֶרְדֵּגֶר¹⁴ עירום כביום היוולדו אל הקור של הרי הפירנאים, או שולח את חוֹרְחֶה מְנֵרִיקָה¹⁵ לחכות למותו בערבות אוֹקְנֶה, או מלביש לגופו העדין של ארתור רמבו תלבושת של ליצן-חצר, או נותן לרוזן דה לוטריאמון¹⁶ עיניים של דג מת, סתם כך, עם שחר, באמצע השדרה.

האמנים הגדולים מדרום ספרד: צוענים, רקדנים, זמרים ונגני פלמנקו, יודעים שבלתי אפשרי לחוש שום רגש בלי עזרתו של הדואנדה. הם עלולים לנסות להערים על אנשים ולתת להם מהרגשת הדואנדה גם בהיעדרו, כשם שעושים זאת כל יום אמנים וציירים או סופרים-עכשוויים; אבל מספיק להתבונן קצת בלי לתת לסחף להסיח את הדעת כדי לשים לב לתרמית ולא להסתנוור מן הברק החיצוני.

הזמרת האנדלוסית פסטורה פֶּבּוֹן, הידועה בשם La niña de los Peines ("ילדת המסרקים"), אמנית ספרדית גאונה שהשתוותה בכוחה המאגי לגויה או לרפאל אֶל גַּאיוֹ,¹⁷ שרה פעם בטברנה קטנה בקדיס. היא שיחקה בקולה האפל, חניחנה בקולה המתכתי ורווי הצללים, בקולה הטחוב בקני סוף לחים...; שיחקה ושרה וסילסלה בשערה וטבלה את קולה במנסנייה¹⁸ ושילחה אותו על פני מרחבי החושך. אבל לשווא. הקהל נותר אדיש. במקום נכח איגנסיו אֶסְפֵּלְטָה, שרירי וחטוב כמו צב רומאי, שפעם, משנשאל כיצד אינו עובד, השיב בחיוך גא של ארגנטוניוס:¹⁹ "וכי איך אעבוד אם אני מְקָדִיס?"

במקום נכחה גם אֶלּוּאִיֶסָה, אריסטוקרטית לוהטת וזונה מסביליה, צאצאית ישירה של סוֹלְדָאד וֶרְגַּאס, שבגיל 30 לא אבתה להתחתן עם אחד מבני רוטשילד משום שאין הלה משתווה לה בדמו. עוד נכחו בני משפחת פלורידה, שהעם סבור כי הם עוסקים במלאכת

13 סן חואן דה לה קרוס (1542-1591), מיסטיקן דגול, משורר ומחשובי אנשי הכנסייה בספרד בתקופת הקונטר־רפורמה.

14 ז'סינט וֶרְדֵּגֶר (1845-1902) – סופר ומשורר בשפה הקטלאנית וכומר קתולי, מן הדמויות המרכזיות ב"רנסאנס" הקטלאני.

15 חורחה מְנֵרִיקָה (1440-1478), משורר ספרדי יליד חָאֵן שבאנדלוסיה. ידוע בקינה שכתב על מות אביו.

16 הרוזן דה לוטריאמון הוא כינוי הספרותי של איזידור דיקאס (1846-1870), משורר צרפתי יליד אורוגואי. יצירתו היחידה, "שירי מלדורור", היא יצירה נועזת של שירה בפרווה, שהשפיעה רבות על המודרניזם המוקדם.

17 רפאל גוֹמֵס אוֹרְטֵגָה המכונה "אל גאיו" (1882-1960), מהמפורסמים בלוחמי השוורים של אנדלוסיה.

18 יין אנדלוסי לבן.

19 ארגנטוניוס היה מלך טרטסוס (באנדלוסיה של ימינו) במאה ה-6 לפנה"ס.

הקצבות אף שהאמת היא שהם כוהני־דת עתיקים שעדיין מקריבים שוורים לגריאון.²⁰ ובאחת הפינות היה מגדל השוורים הנורא דון פבלו מורופה, בחזותו שנראית כמו מסכה שהובאה מכרתים. פסטורה פבון סיימה את שירה בדממה. רק איש קטן ונמוך־קומה, מאותם החיילים המזדקרים פתאום מאחורי שלדים של בקבוקי ברנדי, קרא בקול דקיק וסרקסטי: "ויוה פריז!", כאומר: כאן לא חשובה היכולת והטכניקה או המיומנות. כאן אנו תרים אחר משהו אחר.

או־אז התרוממה לפתע לה־נינייה־דה־לוס־פיינס באחת כאחוזת־טירוף, רועדת ותזזיתית כאלמנה ימי־ביניימית, ולגמה מלוא־הלוג כוס ענקית של רוח לוחטת. היא החלה לשיר בגרון חרוך, בקול־לא־קול, בקול חסר נשימה או נוכחות וצבע... אבל עם דואנדה. היא פגעה במבנה השיר אך אפשרה לדואנדה זועם ועצור להתפרץ כסופת חול ולגרום למאזינים לקרוע את בגדיהם באותו הקצב שעושים זאת שחומי־העור של האיים האנטילים בטקסיהם לנוכח פסל ברברה הקדושה.

לה־נינייה־דה־לוס־פיינס הייתה צריכה לשכוח את קולה משום שידעה שבקהל מאזינים לה אנשים משונים שלא דורשים "צורה" אלא את לשד הצורה, מוזיקה טהורה בגוף רו־מספיק כדי שתוכל לרחף באוויר. היא הייתה צריכה להשתחרר מיכולותיה ומבטחונה, לעצור בעד המוזה הפרטית, להיעשות אימפוטנטית, כדי לאפשר לדואנדה שלה להופיע ולנהל עמה ד־קרב באגרופים חשופים. ואיך שהיא שרה! קולה לא שיחק עוד תפקיד, קולה היה שטף של דם, כלי רווי בכאב ובכנות, פתוח ככף־יד של עשר אצבעות; ורגליה היו נטועות בקרקע אך מלאות בתת־זרמים – כמו פסל של ישוע מאת חואן דה חוני.²¹

הופעתו של דואנדה מחילה שינויים קיצוניים בכל סוגי הצורות הידועות ומעוררת תחושות חדשות ומרעננות, רוויות באיכות של ורד שזה־עתה הֶנֶץ; תחושות ניסיות שמעוררות התלהבויות הדומות להתלהבות הדתית.

בכל סוגות המוזיקה הערבית: בריקוד, בשירה ובקניה, הופעת הדואנדה מלווה בקריאת "אֶלֶלָה, אֶלֶלָה" מצד הנוכחים. קריאה המקבילה לקריאת ה־"Olé" של מלחמות השוורים. ומי יודע – אולי הקריאות זהות... בדרום ספרד הופעת הדואנדה מתקבלת בקריאות "Viva Deus" נרגשות. קריאות עמוקות ואנושיות של תקשורת בלתי־מתווכת עם האל, דרך חמשת החושים, המתבצעת הודות לכוחו של הדואנדה שמתזז בקולה ובגופה של הרקדנית... בריחה פיוטית אמיתית מכבלי העולם הזה, בריחה טהורה, כפי שהושגה בשעתה על־ידי המשורר הנדיר של המאה השבע־עשרה – פדרו סוטו דה רוחאס²² – באמצעות "שבע הגינות" שלו, או על־ידי יוחנן הקדוש איש הסולם²³ ב"סולם הרקיע".

20 מלך מפלצתי במיתולוגיה היוונית, נכדה של מדוזה ואחינו של פגסוס. לפי אחת הגרסאות הוא מלך בארץ טֶרֶטֶסוס, היא אנדלוסיה של ימינו.

21 חואן דה חוני (1507–1577), פסל ספרדי־צרפתי שנודע ביצירותיו הדתיות.

22 פדרו סוטו דה רוחאס (1584–1658) – היה משורר ספרדי. ב־1652 חיבר ספר שירה על עדן והגנים הסובבים אותו.

23 יוחנן הקדוש איש הסולם (John Climacus), היה נזיר סורי ומשורר בן המאות 6–7 שכתב במנזר סן וטוס (כיום סנטה קתרינה) בהר סיני את ספר "סולם הרקיע".

באופן טבעי, כאשר הבריחה הזאת מושגת האפקט אינו פוסח על איש. החובבן רואה לעיניו איך סגנון יכול לגבור על תוכן דל, והבור מתחיל לחוש לפתע רגש ססגוני ואותנטי. לפני שנים זכתה אישה בת שמונים בתחרות מחול שנערכה בעיר תָרְס דה לה פּרונטרה, תוך שהיא גוברת על נשים ונערות חטובות בעלות מותניים חלקים כמים רק בכך שמתחה את ראשה לאחור, הניפה ידיים ורקעה ברגליה על הרצפה. בתחרות בין המוות הנפלאות והמלאכים בעלי הצורות היפות והחיוכים, גבר על כולם – ובצדק – הדואנדה הגוסס, שנופף בכפניו החלודות אך החדות כתער וגרף את המקום הראשון.

כל האמנויות מסוגלות לדואנדה. אך התחומים העיקריים שבהם הוא מוצא כר פורה לעשייה הם לרוב במוזיקה, בריקוד ובשירה המדוברת, בהיותם תחומי אמנות המצריכים תיווך של נפש חיה שתתרגם את האמנות ליצירה בזמנים ובמקומות מדויקים, ותגאל את הצורות – היבשות כשלעצמן – ממותן.

פעמים רבות הדואנדה של היוצר עובר לקנן בגופו של המבצע. במקרים אחרים – כאשר מלחין, משורר או יוצר אינם כה איכותיים – מתרחשת תפנית מעניינת, והדואנדה של המבצע אחראי ליצירת פלאית חדשה שנראית כצורה פרימיטיבית, אף שאיננה כזו. כך היה אצל השחקנית האיטלקייה אליאונורה דוזה, שחיפשה בכוונה מחזות כושלים כדי לרוממם באמצעות כושר ההמצאה שלה. כך גם אצל פגאניני, כפי שתואר על ידי גתה, שגרם לכך שמנגינות עמוקות יישמעו גם ביצירות וולגריות. וכך היה המקרה אצל עלמה נפלאה בנמל של סנטה מריה – אותה ראיתי שרה ורוקדת את הניגון האיטלקי המכוער "או מרי!" בקצב כה מיוחד ובכוונה כה עמוקה, שהיא הצליחה לגרום לכיעור האיטלקי הזה להפוך לפנינה מוזהבת. מה שקרה כאן זה שכל אחד ואחד מאלה מצא דבר-מה חדש שאיש לא ראה לפני-כן, ואשר בכוחו להעניק משמעות וחיים גם לגופים ריקים ממבע.

כל האמנויות וכן כל המדינות מוכשרות לדואנדה, למלאך ולמוזה. כשם שגרמניה מחזיקה, למעט כמה מקרים יוצאי דופן, במוזה, וכשם שאיטליה מחזיקה במלאך הנצחי שלה, כך נעה ספרד מאז ומעולם בהשפעת הדואנדה, כארץ השירים והריקודים – בה ניעור הדואנדה עד זריחת כדור השחר – ובה בעת גם כארץ של מוות. כארץ הפתוחה למוות. בכל הארצות המוות הוא סופני. כשהוא צץ – הווילונות נסגרים. לא כן בספרד. בספרד הווילונות פתוחים. בספרד אדם חי תחום בין קירות ביתו עד יום מותו ואז הוא מוצא אל השמש. המת בספרד חי בתור מת יותר מכל מקום אחר בעולם: דמותו מנותחת במוותו בתער החד של הגלב. סיפורים על המוות ועל ההתבוננות השקטה בו מוכרים מאוד לספרדים. מחלום הגולגולות של פרנסיסקו דה קוודו²⁴ ועד הארכיבישוף הנרקב של וֶלְדֶס לֶאֶל²⁵ ממרבלה של המאה השבע-עשרה, שגססה בלידה על אס-הדרך וקוננה:

24 פרנסיסקו דה קוודו (1580-1645), מגדולי המשוררים של "תור הזהב" הספרדי בתקופת הבארוק.

25 חואן דה ואלדס לֶאֶל, אמן ותחריטאי ספרדי בן תקופת הבארוק, יליד סביליה, שהרבה ליצור דמויות מקאבריות.

דָם רַחֲמֵי נֶגֶד
עַל פְּרָסוֹת סוּסָה.
וּמִפְּרָסוֹת סוּסָה נִתְּנִים
גָּצִי זָפֶת שְׁחָרִים...

דרך הצעיר מסלמנקה, שננגח לא מכבר למוות על ידי שור וטרם מותו אמר:

חֲבֵרִים, אֲנִי גּוֹסֵס.
חֲבֵרִים, אֲנִי אָבוֹד.
שְׁלֹשָׁה צְעִיפִים לְגוֹפִי
וְזֶה הָאֶחָד – רִבְעִי...²⁶

יש שביל מגודר בפרחים שנמתח לאורכה של ספרד, ובו צועדת האומה כולה כדי להתבונן על המוות; שביל אשר בצידו המריר תלויים פסוקי ירמיהו ובצידו הלירי יותר מונחים פרחים מבושמים. כך או כך, זוהי ארץ שבה הדברים החשובים מכולם מוצאים את ערכם המקובע והמתכתי – את ערכם האינסופי – במוות.

בצריף, בגלגל המרכבה, בתער, בזִקְנִים הדוקרניים של הרועים... בירח העקר ובזבובים, בארונות הלחים, בהריסות, בגופות הקדושים המכוסות תחרה, בשברי המרזבים והמרפסות... בספרד צומחים דשאים קטנטנים של מוות. רמזים וקולות, גלויים רק לרוח הערנית, שממלאים את הזיכרון באוויר המעופש של מותנו. אין זה מקרה שכל שורשי האמנות הספרדית נעוצים עמוק בקרקע־האדמה הרוויה במוקשים ובמכשולים. לא יהיה זה יוצא־דופן לציין את הקינה של פֶּלְבְּרִיֹן,²⁷ או את ריקודיו של המאסטרו חוֹסֶה מריה די וֶלְדִיוִיאֶלְסוֹ. כמו־כן אין להתפלא על־כך שמבין כל הבלדות האירופיות תופסת הבלדה הספרדית מקום מוכר וייחודי:

– אִם עוֹדֶה יִקְרָתִי
מְדוּעַ לֹא תִבְיִטִי בִּי?
– עֵינֵי שְׁהִקְדַּשְׁתִּי לָךְ
הִרְגָּלוּ לְעֵלְטָה.

– אִם עוֹדֶה אֶהוֹבְתִי
לְמָה לֹא תִנְשָׁקִינִי?
– שְׁפָתַיִם בֵּן נִשְׁקָתִי
לְאֶדְמָה הִלָּא נָתַתִּי.

26 שיר עם מאזור סלמנקה, שלורקה עיבד לפסנתר.

27 מתוך הטראגיקומדיה "לה סלסטינה" (1499).

– אַם ענדן יִדִּינְתִּי
אַיִה חבוקן בִּי?
– זרועותי שְׁהִיוּ מְחִבָּקוֹת
בְּתוֹלָעִים הֵן מְכֻסּוֹת...

אין זה מוזר אפוא כי כבר משחר חינוכנו הלירי אנו עדים לשיר הבא:

בִּפְרֶדֶס
אַנִּי אָמוֹת.
בֵּין שִׁיחֵי הַוָּרְדִים
יֶהְרֶגוּנִי.

– הִלְכְתִּי, אָמִי,
לִלְקֹט שׁוֹשְׁנִים,
לְמַצֵּא אֶת מוֹתִי
בְּתוֹךְ פְּרֶדֶסִים.

– לָגוֹם אֶת הַוָּרְדִים
הִלְכְתִּי, אָמִי,
בִּינּוֹת לְשִׁיחִים
לְמַצֵּא אֶת מוֹתִי...

בִּפְרֶדֶס
אַנִּי אָמוֹת.
בֵּין שִׁיחֵי הַוָּרְדִים
יֶהְרֶגוּנִי.

הראשים הקפואים שצייר סורבראן,²⁸ צהוב החמאה וצהוב הברק של אל גרקו,²⁹ הפרווה של הכומר סיגנסה,³⁰ כל האמנות של גויה, הקשת של האסקוריאל,³¹ כל הפיסול הפוליכרומי, הקריפטא בבית הדוכס מאוסונה, ה"מוות עם הגיטרה" בקפלה של בנאוונטס במדינה

28 פרנסיסקו דה סורבראן (1598-1664). צייר ספרדי מתקופת תור הזהב, ידוע בעיקר בנושאים הדתיים שצייר.

29 אל גרקו ("היווני"), או בשמו המקורי: דומניקוס תאוטוקופולוס (1541-1614), היה צייר יליד כרתים שפעל בעיקר בספרד, מחשובי ציירי הבארוק.

30 'חוסה די אספינוזה' או 'חוסה די סיגנסה', המכונה לעיתים בפשטות 'הכומר סיגנסה' (1544-1606), היה משורר, היסטוריון ותיאולוג ספרדי.

31 אל אסקוריאל הוא מנזר וארמון מלכותי שנבנה למגורי המלך פליפה השני כ-45 קילומטרים מצפון-מערב למדריד. רבים ממלכי ספרד קבורים שם בפנתיאון המלכותי.

דה ריוסקן³² – כל אלו משתווים תרבותית לתהלוכות סן אנדרס דה טיישידו³³ שבהן משתתפים המתים ולוקחים חלק, לקינות ששרות נשות אסטוריאס³⁴ – עם לפידיהן הבוערים – בלילות נובמבר, לריקודי הסיבילות בקתדרלות של מיורקה ושל טולדו, ולטקסים האינסופיים של יום שישי הטוב אשר בפסטיבל השוורים התרבותי והמעודן שלו יוצר את הניצחון-על-המוות האחד-ואין-בלתו של ספרד... בכל העולם כולו רק מקסיקו יכולה להתחרות בארצי.

כשמוזה רואה מוות מתקרב היא סוגרת את הדלת, או בונה בסיסים וארונות, או מציגה כדי-חרס ורושמת אפיטפים רועדים ביד שעווה... אבל בסופו של דבר היא משלימה בדומייה עם השקט השורר בין משבי הרוח. ביד בטוחה היא שוורת בהרמוניה פרחי-אבל כדוגמת אלה שציירו האיטלקים במאה החמש-עשרה, ומזמינה את התרנגול הנאמן של לוקרטיוס שיסיר כל רוח רעה.

כאשר מלאך רואה את המוות, הוא מרחף במעגלים איטיים, ובדמעות של קרח הוא טווה את הקינות מרתיות-הלב מפרי עטם של ג'ון קיטס³⁵ ויליאסנדינו³⁶ הָרָרָה, ³⁷ בָּקָר ³⁸ וחואן רמון חימנס³⁹. אבל ראו כיצד יזדעזע המלאך הענוג אם אך יחוש בשממית, ולו גם שממית קטנטנה, מטפסת על רגלו הוורודה.

הדואנדה, לעומת זאת, לא יופיע מראש אם לא יחוש באפשרות של המוות לצוץ, אם לא ירגיש שבאפשרותו לרחף על בית האבלים, אם לא יהיה בטוח שביכולתו לנער את כל הענפים שאנו סוחבים ואשר אינם מספקים לנו – הם לעולם לא יספקו לנו – כל נחמה. ברעיון, בקול ובמחווה; הדואנדה לא נרתע – אדרבה, הוא שואב הנאה – מן המלחמה בבורא עולם על גדת השאול. המלאך והמוזה נמלטים לכינורות ולמצפנים, ואילו הדואנדה פוצע. ובניסיון לסכור את הפצע הזה, שלעולם אינו מעלה ארוכה, טמונה המוזרות והגאונות שבהמצאותיו של האדם וביצירותיו.

כוחו המאגי של שיר מותנה בהיותו מלא תמיד בדואנדה, ביכולתו להזות על כל הנתקל בו ממימיו האפלים, מכיוון שעם הדואנדה קל יותר לאהוב ולהבין ואף להיות נאהבים ומובנים. והמאבק הזה לזיקוק הביטוי ולאופיו החי של הביטוי בשירה מקנה לה לעתים אופי קטלני.

קחו למשל את המקרה של טרסה הקדושה שהייתה מלאה בדואנדה. מלאה בדואנדה לא משום שהסתבכה עם שור זועף ויכלה לו שלוש פעמים, ולא משום שהתגרתה באח

- 32 עיירה עתיקה בצפון ספרד, בדרך הצליינות של סנטיאגו דה קומפוסטלה.
- 33 סן אנדרס דה טיישיוו הוא כפר הררי באזור גליציה שבצפון ספרד, הידוע כאתר עלייה לרגל.
- 34 מחוז אוטונומי בצפון מערב ספרד, לשעבר נסיכות עצמאית.
- 35 ג'ון קיטס (1795-1821), מגדולי המשוררים האנגלים בתקופה הרומנטית.
- 36 אלברס דה ויליאסנדינו (1325-1424), משורר ספרדי.
- 37 פרננדו דה הררה (1534-1597), משורר וסופר ספרדי יליד סביליה, איש האסכולה הרומנטית.
- 38 גוסטבו אלפונסו בָּקָר (1836-1870), משורר ומחבר סיפורים קצרים יליד סביליה, בכיר משוררי התקופה הרומנטית בספרד.
- 39 חואן רמון חימנס (1881-1958), משורר ספרדי יליד מוג'ר שבאנדלוסיה, חתן פרס נובל לספרות לשנת 1956.

חואן דה לה מיסריה, ולא משום שסטרה לשליח האפיפיור, אלא מפני שהייתה מאותם יצורים בודדים שהדואנדה (ולא המלאך. מלאך לעולם לא תוקף) רצה לכלות, מפני שגולה ממנו את סודו האחרון, את סוד האיחוד של חמשת החושים ודיבוקם יחדיו בבשר החי; את סוד האוקיינוס החי של האהבה הטהורה המשוחררת מכל מגבלה.

גיבורה זו שנלחמה בדואנדה ויכלה לו, היא דוגמא נגדית לפליפה מאוסטריה,⁴⁰ שבהיותו להוט מדי אחר המלאך ואחר המוזה שבתאיולוגיה, מצא את עצמו לבסוף לפות בידי הדואנדה בעל המזג המרושע והקר ולכוד בין פינותיו האמנותיות של ה"אֶסקוריאל", מקום שבו המגבלות הגיאומטריות נושקות לשינה, ובו הדואנדה מתחפש למוזה כדי להעניש את המלך הרם.

הזכרנו שהדואנדה אוהב את הקצה, שאין הוא נרתע מן הפציעה, ושהוא מתקרב למקומות שבהם הצורות מתמזגות לכדי תשוקה אחת שמעבר לביטויים הגלויים.

בספרד (כמו אצל עמי המזרח, שאצלם הריקוד הוא ביטוי דתי) לדואנדה יש שליטה מלאה על גופי הרקדניות של קדיס אשר זכו כבר לשבחיו של מרטיאליס,⁴¹ על גרונם של כל הזמרים שזכו לשבחי יובנאליס,⁴² ועל הליטורגיות שבזירות מלחמות השוורים – שהן דרמה אותנטית ודתית אשר גם בה, כמו במיסה, זובחים לאל ועובדים אותו.

דומה כי כל הדואנדים בעולם מתרכזים בפסטיבל הנהדר הזה שמייצג את תרבותה ועדינותה של אומה שלמה החושפת את כל הזעם, המרירות והדמעות של האנושות. הן בריקודים הספרדיים והן במלחמות השוורים – אף אחד אינו מרוצה מעצמו. הדואנדה אחראי לייצור הצער הזה באמצעות הדרמה עם הדמויות החיות, ובכך הוא מציע לנו לנו סדק לבריחה מן המציאות המקיפה אותנו מכל עבר.

הדואנדה פועל על גופה של הרקדנית כפעולת הרוח על החול. בכוחו המאגי, הוא יכול להפוך נערה לעלמת-חן נסוכת אור ירח; או לכסות בסומק של נער מתבגר את לחייו של אביון זקן, המקבץ נדבות בחנות היין. הדואנדה מעניק לשיער האישה ניחוח של נמל בחצות לילה, ואחראי בכל רגע לתנועות הידיים בביטויים עדינים שהם אֶם כל ריקוד אפשרי. אבל לעולם אין הוא חוזר על עצמו. חשוב להדגיש זאת: הדואנדה לעולם אינו חוזר על אותה התנועה, כשם שגלי הים אינם חוזרים על עצמם בשעת סערה.

האפקטים המרשימים ביותר שלו מתגלים במלחמות השוורים, עת עליו להילחם מצד אחד במוות, העלול לגבור עליו בכל עת, ומן הצד השני בגיאומטריה, כלומר: בתנועה המוגבלת והמדודה שהיא מיסודותיו החיוניים של הפסטיבל.

לשור יש מסלול משלו, לטוררו גם כן, ובין מסלול למסלול נושקת נקודת הסכנה, מקום-הפסגה של העימות המחריד.

40 פליפה השני מלך ספרד (1527-1598). תקופת שלטונו היא תקופה של פריחה אמנותית חסרת תקדים בספרד. הורה על בניית מנזר האסקוריאל ב-1563.

41 מרקוס ולריוס מרטיאליס (40 לספירה בערך) – 104 לספירה בערך) משורר רומי יליד הפרובינקיה הרומית של היספניה (היא ספרד). ראו בגיליון 18 של "הו!".

42 יובנאליס (סביבות 60-130 לספירה), מגדולי המשוררים הסאטיריים של רומא הקיסרית.

ניתן לאחוז במוזה עם המולטה,⁴³ ניתן גם לשלוט באמצעות הפנדריות⁴⁴ על המלאך ולהיחשב לוחם מצטיין; אולם בעת העבודה עם הגלימה, כשהשור עדיין חף מפציעה, וכן בעת ההריגה – נדרשת נגיעה של דואנדה כדי ללכת הביתה עם סמלה של האמנות האמיתית.

הטורר שמתרברב באומץ-ליבו מול הקהל בזירה – אינו לוחם-שוורים, אלא סתם איש מגוחך שהכניס את עצמו למצב שאליו כל אחד יכול להיכנס, מצב של הימור על החיים. אבל טורר הנגוע באמת בדואנדה – נותן לקהל שיעור באלתור, מלמדו את המוזיקה הפיתגורית, וגורם לכולם לשכוח שהוא עשוי בעצם להשליך בכל רגע את ליבו אל חודה של קרן.

לגרטיי⁴⁵ עם הדואנדה הרומאי שלו, חוסליטו עם הדואנדה היהודי, בלאמונטה עם דואנדה הבארוק וקאגאנצ'ו עם הדואנדה הצועני – כולם הראו, מדמדומי זירת מלחמת השוורים, למשוררים, לציירים ולמלחינים, את ארבע הדרכים הגדולות של התרבות הספרדית.

ספרד היא ארץ ייחודית. ארץ שבה המוות הוא הצגה לאומית. ארץ שבה המוות מעורר את תרועת החוצצרות עם בוא האביב, ושהדואנדה שלה אחראי לשכלולה התמידי של אמנות מקורית, בעלת איכות שונה ויצירתית.

הדואנדה אשר בפעם הראשונה בפיסול מכתים בדם את פניהם של קדושיה של מתיאו דה קומפוסטלה,⁴⁶ הוא גם זה אשר גרם לסאן חואן דה לה קרוס לגנוח, ואשר שרף נימפות עירומות בסונטות הדתיות של לופה דה וגה.⁴⁷

הדואנדה שמגביה את מגדלי סהגון⁴⁸ וצר לבנים רותחות בקליטוד וטרואל,⁴⁹ הוא אותו אחד ההורס את עניו של אל-גרקו, בועט בפקידי הממשל של קוודו ובמפלצות של גויה ומשלח אותם מפניו.

הדואנדה, כאשר הוא גשום, מביא את גלאסקס⁵⁰ להתחבא מאחורי עפרו הכהה. וכאשר

43 יריעת הבד האדומה של לוחמי השוורים.

44 בנדריה היא חנית מקושטת בדגלון המשמשת במלחמת השוורים ובאמצעותה דוקר ה"בנדרירו" את השור בעורפו.

45 כל השמות הנזכרים בפסקה זו הם שמותיהם של לוחמי-שוורים ידועים בספר.

46 מתיאו דה קומפוסטלה ("מאסטר מתיאו") הוא פסל ואדריכל בן המאה ה-12, ידוע בעיקר בזכות "שער התהילה" של הקתדרלה בסנטיאגו דה קומפוסטלה.

47 לופה דה וגה (1562-1635), מגדולי המחזאים והמשוררים של תור הזהב הספרדי בתקופת הבארוק. ב-1614 קובצו שיריו הדתיים בספר בשם "רימאס סאקראס" [=חרוזים קדושים], וזכו לפופולריות עצומה.

48 כפר בחבל ליאון שבצפון ספרד, שמגדליו נודעים כדוגמה מוקדמת של אדריכלות המודרנא (סגנון בנייה ועיטור כמו-מוסלמי שפרח בספרד הנוצרית אחרי נסיגת המוסלמים מחצי האי האיברי).

49 ערים עתיקות במחוז אראגון שבמזרח ספרד.

50 דיגו ולסקס (1599-1660), מגדולי הציירים הספרדים בכל הדורות, יליד סביליה שבאנדלוסיה. נודע בעיקר בזכות דיוקנאותיו וציורי חצר המלוכה של פליפה הרביעי.

הוא מושלג הוא גורם להִרְרָה לצאת בעירום כדי להראות לכולם שהקור אינו הורג, וכאשר הוא בוער – דוחף את בְּרוֹגָטָה⁵¹ אל הלהבות וגורם לו להמציא ממדים חדשים לפיסול. המוזה של גונגורה⁵² והמלאך של גְרִסְלָאסוֹ דה לה וגה⁵³ מוכרחים להיפטר מכתריהם כאשר הדואנדה של חואן דה לה קרוס עובר; כאשר:

הַצְבִּי הַפְּצוּעַ
מִתְגַּלֶּה עַל הַגְּבֵעָה.

המוזה של גונסלוֹ דֶה בְּרֶסְאוֹ⁵⁴ והמלאך של הכומר הראשי של אֵיטָה⁵⁵ מוכרחים לפנות מקום לחורחה מְנִרְיָה הפצוע השוכב בפתח טירת בלמונטה. המוזה של חורחיו הֶרְנַנְדֵס והמלאך של חוסה דֶה מוֹרָה⁵⁶ צריכים להשתחוות בעת שעובר הדואנדה של דֶה מֶנֶה⁵⁷ הבוכה בדמעות של דם והדואנדה של מְרִטִינֵס מוֹנְטֵנִיִס⁵⁸ בעל ראש־הפר האשורי, ממש כשם שהמוזה המלנכולית של קטלוניה והמלאך של גליסיה מביטים בהשתאות אוהדת על הדואנדה של קסטיליה הרחוק מהרגלי הלחם החם והבקר המשובח שלהם בשמיו החלקים ובאדמתו המוצקה.

הדואנדה של קְנוֹדוֹ והדואנדה של סרוואנטס, האחד בכלניות הירוקות שלו והשני בפרחים מגבס ריודרה, מושלים על זירת הדואנדים בספרד.

כל אמנות, בהיותה טבעית, ניחנת בסוג שונה של דואנדה, אולם השורשים של כולם מתאחדים באותה הנקודה שממנה בוקעים ה"קולות האפלים" של מנואל טורס, מקום אשר בו נובע החומר ההיולי והעומק הקיצוני והאי־סופי של עץ, קול, בד־קנבס או מילה. "קולות אפלים" אשר מאחוריהם, באינטימיות רכה, נכללים הרי געש, נמלים, רוחות, צרצרים ולילה דחוס הדוחף את מתניו אל שביל החלב...

גבירותיי ורבותיי, קוראים נכבדים: זה־עתה שרטטתי שלוש קשתות, ובידיים מגושמות מיקמתי בתוכם את המוזה, את המלאך ואת הדואנדה.

המוזה נותרת חסרת תנועה. היא יכולה ללבוש גלימה דקה, להצטייר כעיני פרה (כמו אלה המביטות על פומפיי), או כאף בעל ארבעה פרצופים כפי שידידה הגדול – פיקסו

51 אלונסו גונסאלס דֶה בְּרוֹגָטָה (1488-1561) נחשב לפסל החשוב ביותר בתולדות הרנסאנס הספרדי. ידוע ביצירותיו המבטאות אקסטזה דתית ותחושות רוחנית עמוקות.

52 לואיס דֶה גונגורה (1561-1627), יליד קורדובה שבאנדלוסיה, הוא מגדולי המשוררים הספרדים בתקופת הבארוק ומהמשוררים הנערצים על לורקה, שאף הקדיש לו את אחת מהרצאותיו המפורסמות ביותר.

53 גְרִסְלָאסוֹ דֶה לֶה וְגֶה (1501-1536), משורר ספרדי בן המאה ה־16. זכור כמי שהביא אל השירה הספרדית את הצורות והנושאים של שירת הרנסאנס האיטלקית.

54 גונסלו דֶה בֶרסאו, משורר ספרדי בן המאה ה־13 שכתב בעיקר הימנוני דת.

55 כפר במחוז קסטיליה לה־מנצ'ה.

56 חוסה דֶה מורה (1642-1724), סופר ספרדי בן תקופת הבארוק.

57 פֶדְרוֹ דֶה מֶנֶה (1628-1688), פסל ספרדי.

58 מְרִטִינֵס מוֹנְטֵנִיִס, (1568-1649), פסל ספרדי.

– צייר אותה. המלאך מניע קלות את תלתליו של אַנטוֹנִלוֹ דֶה מְסִינָה,⁵⁹ את הטוניקות של ליפּי⁶⁰ ואת הכינורות של מְסוֹלִינּוֹ⁶¹ ורוסו. אבל הדואנדה... היכן הדואנדה?

בין דופנות הקשת הנוקשה עוברת רוח שנושבת בעקשנות על ראשי המתים בחיפוש אחר נופים חדשים וניבים בלתי־ידועים. רוח עם מרקם הדומה לרוק של ילד, לדשא ממוּלל ולקרום המכסה מדוזה... רוח המבשרת את זרימת מימיהם האין־סופיים של הדברים החדשים שמתגלים.

59 אנטוֹנִלוֹ דֶה מְסִינָה (1430-1479), מציירי הרנסאנס האיטלקי המוקדם, יליד מסינה שבסיציליה.

60 פֶּרָה פִּלִּיפּוֹ לִיפִּי, יליד פירנצה, מגדולי ציירי איטליה במאה ה־15.

61 מְסוֹלִינּוֹ דֶה פֶּנִּיקֶלָה (1383-1447), צייר איטלקי הידוע בעיקר בפרסקאות שלו.